

A paraszti társadalom regionális fejlődése

Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). Néprajz egyetemi hallgatóknak 12. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen 1991. 569.

Az 1990-es évek elején politikai életünkben karriert csinált a polgárosodás kifejezés, a szociológiában és a történettudományban ezzel párhuzamosan megnőtt az érdeklődés a fogalom iránt. Cikkek, viták, folyóiratok különszámai foglalkoztak a polgárosodás hazai történetével és a jelenbeli esélyeivel. A gyakran erősen polemikus írásokra jellemző volt a fogalmi tisztázásra való törekvés, vitatták az ideológiák és társadalmi csoportok szerepét, igyekeztek a folyamat kronológiai elhelyezésére. Jóllehet a polgárosodás fogalmával jelzett társadalmi változások kiindulópontjában a falusi térségben - a parasztságban - lezajló történések (szocialista vállalkozók, parasztpolgárok stb.) értelmezése állt, a történeti vitában már nagyobb szerepet kapott a civil társadalom (a citoyen polgárosodás) kialakulása, társadalomtörténeti szempontból pedig a polgárság értékelése. A parasztság átalakulásának elemzése háttérbe szorult. Mindez magyarázhatja, hogy Kósa László összegző munkája, amely doktori disszertációként már a nyolcvanas évek második felétől elérhető volt, s 1990-ben meg is jelent, nem került be a történészek és szociológusok által éltetett vitába, ismeretlen maradt. A megjelenés helye (Debrecen - Néprajzi Tanszék) és tudományos életünk szegmentáltsága (a néprajz kimaradása a polgárosodás-vitákból) is hozzájárulhatott ehhez. Pedig Kósa László 1985-ig, a kézirat lezárásáig a történeti, néprajzi eredmények teljes áttekintésére törekedett, és a néprajz oldaláról átfogó értelmezésre tett kísérletet. Szempontjai, az általa feldolgozott néprajzi és történeti ismeretanyag gazdagíthatta volna az empiriát gyakran nélkülöző vitát. Tudományos életünk lassúságának köszönhető, hogy Kósa monográfiája nem évült el - sem a történeti kutatások, sem néprajzi vizsgálatok alapvetően nem léptek túl az általa bemutatott értelmezési kereteken.

Kósa László munkája összegzés, több évtizedes kutatói program többször elővett és abbahagyott munkájának eredménye. Természetes, hogy idővel az anyaggyűjtés és feldolgozás hangsúlyai is változtak. A szerző bevezetője elmondja, hogy a monográfia terve az 1960-as évek közepén, a Szabó István szerkesztette parasztságtörténet (*A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*) olvasásakor született meg. Első célja a korszak paraszti műveltsége átfogó képének megrajzolása volt. Ez a törekvés a megvalósult műben is alapvető. Kósa hatalmas irodalom ismeretében (112 oldalnyi bibliográfia) és terepismeret alapján a magyar etnikum teljességének (beleértve a moldvai magyarságot is) műveltségét mutatja be - céljának megfelelő elrendezésben. Az 1880-1920 közötti népi - alapvetően paraszti - kultúra a magyar néprajzi hagyomány szerint a „klasszikus népi műveltség”, s ennek egyik jellemzője a táji differenciáltság. Az Alföld, Dunántúl, Felföld és Erdély nagytájak keretében egymást követő leírások sokszor emlékeztetnek a szociográfiai leírásokra. A könyv az adott korszak műveltségét mindig a rendelkezésre álló kortársi leírások, néprajzi és történeti munkák alapján mutatja be - ezek egyenetlenségeire gyakran panaszkodik -, s egyben mintegy utazás közben összefoglalja az elemzéseket, magyarázatokat. Nagyon világosan hangsúlyozza, hogy milyen jelenségekre nézve hiányoznak ismereteink, de ezekről hipotézisszerűen is alig ír.

Tömören és célratorően ismerteti az irodalom eredményeit, alapvetően azonban kritikailag nem viszonyul az elemzésekhez. Ezek a leíró részek, ismétlem, egyfajta utazásként visznek egyik tájról a másikra, egyik településről a másikra, s mindenütt az eddigi feldolgozások, korabeli leírások alapján szembeötlő jelenségek kerülnek kiemelésre. A leírás jól követhető, nem is fárasztó, de mégsem helyettesíti az összegzést.

A monográfia másik alapeleme a paraszti műveltség táji megoszlásának bemutatása és vizsgálata. A bevezető összegzi Kósa László korábbi tudománytörténeti és fogalmi elemzéseit, majd pedig a nagytáji (Dunántúl, Alföld, Felföld, Erdély) rendben összefoglaló és rendszerességre törekvő elemzést ad e tájak és részben belső strukturálódásuk meghatározó történeti, kulturális tényezőiről. Itt megtaláljuk a rendszeres feldolgozást (amit a leírásnál hiányoltunk). A népesség nagysága, vallási és nemzetiségi összetétele, a városiasodás mindenkor alapeleme az elemzésnek, mellette a történeti előzmények is fontos helyet kapnak. Kósa azonban itt is elsősorban összegez a viszonylag gyorsan elérhető adatok alapján, nem pedig saját elemzést végez. Emiatt előtérbe kerülnek kritikailag nem kellően feldolgozott források (például Bárándy János osztályozása a mezővárosokról). Ugyanakkor ennek a megközelítésnek előnye, hogy tájanként változhatnak az összefoglalást meghatározó elemek. Az Alföldnél részletesen foglalkozik a hódoltság és az újratelepülés következményeivel, Szeged és Debrecen központi szerepével és hatásával. A Dunántúl esetében az uradalmak és városok alkotják a paraszti társadalom környezetét. A Felföldnél a hegyvidék és sík közötti átmeneti jelleg emelődik ki, mellette a palóc kérdés. Erdélynél az archaikusság, a földrajzi zártság, valamint a gyér városi sűrűség.

A monográfia harmadik eleme a paraszti polgárosodás vizsgálata. Ez kiemelt szempont az egyes tájegységek elemzésénél és a leírásnál. Elsősorban a gazdálkodás újításaiban, a termelési szakosodásban, illetve a Kósa által expresszívnek nevezett műveltségi elemekben (például viselet) követi nyomon a parasztosodás, polgárosodás jelenségeit. A gyorsabban változó régiók, falvak és csoportok mellett a reliktum-vidékek vizsgálata is hangsúlyos.

Kósa László összefoglalása - bár nem törekszik kézikönyvszerűsége - mégis jól használható alapkötet a korszak paraszti (népi) kultúrájának ismeretéhez. Viszonylag könnyű tájékozódni benne, s a néprajz által felhalmozott tudásanyag megismeréséhez jó kalauz.

A társadalomtörténet szempontjából azonban a munka legfontosabb része a vállalkozás kereteit, fogalmait meghatározó terjedelmes bevezető fejezet. Kósa László itt alapvető módszertani, szemléleti kérdésekkel foglalkozik. Először a magyar népi kultúra táji megosztottsága felfedezésének és értelmezésének kutatástörténetét foglalja össze. Részletesen ismerteti a néprajzi csoport, etnikai csoport, táj sajátosan hazai fogalma körüli vitákat. Saját korábbi munkáját követi az összefoglalás, de értelmezésében túllép rajta, s módosítja megelőző álláspontját. Véleményét a következőképpen összegzi: *„Ma már látom, hogy egy heterogén tudománytörténeti hagyomány által formált és megnyugtatóan sosem tisztázott „quasi fogalom” meghatározásával próbálkoztam. Ezért nem azonos felosztási alapúak kategóriáim, hanem különmemű kérdések egységes keretbe foglalásának sikertelen erőfeszítéseit tükrözik. Ma azt is látom, hogy amit a magyar néprajztudomány évtizedek óta néprajzi vagy etnikai csoportok kutatásának nevez, abban legalább négy, egymástól világosan elválasztható kérdéskör vegyül.”* (37.) Ez a négy kérdéskör a következő: I. történeti-népi táj- és vidéknevek és a hozzájuk kapcsolódó

tájbeosztás vizsgálata; 2. a népnévhez hasonló nevet viselő csoportok vizsgálata; 3. földrajzi régiókés zónák néprajzi vizsgálata; 4. a kulturális jelenségek térbeli terjedésének kutatása. Ezeknek az egyes problémáknak hazai megközelítését végigelve szakít a néprajzi vagy etnikai csoport tudománytörténeti hagyományával, s helyette a magyar népi műveltség területileg feltűnő és eltérő változatait kívánja áttekinteni. A mostani összegzésben használt fogalma a táj, amelynek pontos definíciójára törekszik: „*A néprajzi csoport kapcsán számba vett törekvéseket mérlegelve tájon olyan területegységet értek, amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek és ezáltal elválik környezetétől.*” (39.) Meghatározásában a táj esetében a körülhatárolás többletényezős voltát hangsúlyozza, és a négy fő komponensnek elméletileg azonos súlyt tulajdonít. Felfogása sokban rokon a történészek részéről Faragó Tamás által kidolgozott történeti táj fogalmával. Táj fogalmát azonban a leírásoknál néha elfelejti, és mintha inkább a kutatástörténet során kialakult hagyományokat követné.

Kósa gyakorlati okokból (nyelvismeret) és a kutatás jelenlegi állása miatt a tájak vizsgálatát a magyar etnikum területére korlátozza, ezzel azonban gyengíti vizsgálódásának másik oldalát, a polgárosodás elemzését.

Ahogy a címből is világos, a könyv másik központi fogalma a polgárosodás. Kósa László rámutat, hogy a néprajz, jóllehet kezdetektől észlelte a kulturális jelenségek változását és ezzel a néphagyomány módosulását vagy visszaszorulását, nem rendelkezik tisztázott polgárosodás-fogalommal, bár az 1950-es évektől gyakran használja a polgárosult, polgárosulás szavakat. Kiemeli Erdei Ferenc szerepét a mai polgárosodás-fogalom megszületésében; és jó érzékkel emeli ki Balogh István munkáinak közvetítő szerepét abban, hogy a történeti néprajzi munkákban végül is meghonosodik a szó használata. A néprajz parasztság-fogalmánál Szabó István hatását emeli ki - azaz a jobbágyparaszt és a modern földművelő közé tehető a parasztállapot (ez az értelmezés található meg a népművészet történeti szakaszait elemző munkákban, amikor a „népművészet új parasztos virágzásáról” írnak). A jobbágyfelszabadulást követően a díszítőművészetben, zenében stb. megnyilvánuló változás értelmezését a következőképpen összegzi: „A volt jobbágy egy ideig parasztként próbál érvényesülni kora társadalmában. Ehhez azonban olyan lépéseket kell tennie, amelyek a polgárosulás irányába viszik. Vagyis miközben „parasztosodik”, azaz a feudális életkerettségű ember gazdaságilag, szellemileg, kultúrában és öntudatban paraszt akar lenni, a piacgazdálkodásba való fokozottabb bekapcsolódással, racionálisabb gazdálkodással, városi eredetű civilizációs elemek, divatok, minták - bár még erősen a maga ízlése szerint átalakítva - befogadásával polgárosodik.” Majd pedig a számunkra központi kérdést teszi fel: „a művészeti szférával mennyire állíthatók korrelációba más további területek?” Majd pedig olyan fontos kérdések összefüggéseit villantja fel, mint a tulajdonosi tudat, a kisárutermelői tudat és mentalitás kialakulása, az értékrend módosulása, a divatkövetés vagy a politizálási és laicizálódási hajlam erősödése. Kár, hogy ezek a kérdések szinte teljesen hiányoznak a könyv további részeiben - a vizsgálatok hiánya lehet indok erre, de nem csökkenteni hiányérzetünket. Kósa László végül saját céljára az alábbi polgárosodás definíciót adja: „*A paraszti-polgárosulás társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkéstársadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz.*” (57.) A paraszti

polgárosodás a feudalizmus viszonyai között nem kezdődhet meg, s akkor érvéget, amikor a paraszt, jogi és szociológiai értelemben polgárrá, citoyené válik”.

A polgárosodás illetén felfogása közel áll a számomra elfogadható történelmi meghatározásokhoz (lényegében az Erdei Ferenc-tradícióra épül), viszont nehezen értelmezhető a néprajz kultúra-felfogása oldaláról. Ez a tájak bemutatásánál egyértelmű, hiszen azok a jelenségek, amelyek fényében a táji változatokat bemutatja, semmiképpen sem következnek a polgárosulásból, annak csak igen közvetett mutatói. Kósa a részletes ismertetésnél az „azonosságot és eltérést kifejező jelenségek” között az alábbiakat követi nyomon: viselet, díszítőművészet, lakáskultúra, építkezés, táplálkozás, gazdálkodás, népzene, néptánc, szöveges népköltészet és csak legvégül egyetlen pontban összevonva a szokások, a viselkedés, a magatartás formái. Márpedig a vállalkozóképes farmer nem biztos, hogy közvetlenül összevethető a gazdálkodásban jelentkező specializálódással. A többi jelenség pedig részben tükrözi ugyan az életmód változását, de a polgárosodáshoz köthető individualizáció, az állampolgárrá válás (a nemzeti identitás és politikai kultúra) folyamatai teljességgel figyelmen kívül maradnak. A polgárosodás életformaváltozásához kapcsolódó városi hatások és civilizációs folyamatok ugyan megfogalmazódnak a bevezetőben (a városi lakosság mint közvetítő közeg), illetve a nagytájak ismertetésénél is visszatérő probléma a város és vidék kapcsolat, de a konkrét leírásoknál a néprajzi munkák szemlélete miatt háttérbe szorul.

További szemléleti probléma, hogy Kósa feltevése szerint három szakasz különíthető el a vizsgálat szempontjából: az archaikus állapot, ami a jobbágyparaszti kornak felel meg, a polgárosuló parasztság korszaka és végül a már nem parasztállapot (ezt 1920-ig sehol nem éri el a földművelő nép). Ezen belül reliktumterületekről beszél, polgárosultabb csoportokról, de nem világos, hogy az egész folyamat hogyan zajlik le, és fokozatai hogyan követik egymást.

Kérdés az is, hogy a címben megjelölt kérdés vizsgálható-e a magyar etnikumra leszűkítve. A polgárosodás kerete az ország, a nemzeti piac. Így a moldvai magyarság ebben az összefüggésben mindenképpen kívül esik a témán, viszont a parasztság felére becsülhető nemzetiségi falusiak társadalomtörténete annak részét képezi. Ezt Kósa László is érzi, s így a dunántúli németység, horvátok szervesen beépülnek elemzésébe, viszont a felvidéki szlovákság kimarad, illetve az összefoglalásban, a magyarok és szomszéd népek kapcsolatát vizsgálva tárgyalja.

Az értekezés korszakolását Kósa több oldalról megindokolja. Egyrészt a történelmi kutatásokban jelzett gazdasági változás (a mezőgazdaság 1890-ig dinamikusan növekedik, attól kezdve lelassul), a paraszti polgárosodás megtorpanása indokolja a kezdetet. (A történészek azonban hagyományosan 1890-et használják időhatárként.) Másrészt a néprajzban a népművészetben kirajzolt dinamikus korszak (a jobbágyfelszabadítást követő osztályöntudat, paraszti öntudat kivirágzása) zárul le az 1880-as évekre. Végül harmadik érv az 1880-as kezdet mellett az, hogy a néprajztudomány ebben a korszakban intézményesül, s ez forrásanyagbeli változást hoz. Mindez belejátszik abba, hogy a századfordulót szokás a paraszti kultúra klasszikus korának tekinteni, másrészt viszont a polgárosodás megtorpanása is ehhez az évtizedekhez köthető. Végül a háború, a történelmi Magyarország szétesése mint zárópont, nem kíván részletesebb indoklást. Kósa felfogásában tehát ez a negyven év meghatározott történelmi változás egy szakasza, a későbbiekben a leírások azonban gyakran statikusak vagy az egyenlőtlen fejlődés miatt más, eltérő időfolyamatokkal kénytelenek dolgozni.

Így aztán a kétszeresen is hangsúlyozott megtorpanás szinte alig jelentkezik a részleteknél.

A 19. századi változásokat elemző összefoglalásokban visszatérő elem a jobbágyfelszabadítást követő paraszti öntudatosulás. Ez a történeti irodalomban nem olyan elterjedt felfogás, mint a történeti néprajzban. A jobbágyfelszabadítást követően a földrendezések hosszú ideig elhúzódtak, a mezőgazdaság termelése több vélemény szerint stagnált, csak az 1870-es évektől lendült fel, amikor is a vízrendezések, a legelőfeltörések nyomán az extenzív szántónövelés lehetőségeit ki tudták használni. A paraszti bevételek helyenként növekedtek, de másutt (például sok helyen a tanyásodásban is) a piacra termelés helyett az önellátás erősödött meg. Kósánál - részben valóban a történeti tudományok ismerethiányából következően - hiányzik ennek a korszaknak mint előzménynek a fejlődésképe.

Egy ismertetésnek nem lehet feladata Kósa értekezése valamennyi fontos megállapításának számbavétele, de a táji azonosságot és eltéréseket kiváltó tényezők számbavételét és a mű zárófejezetében a polgárosodást jelző műveltségi változások terjedésének, a polgárosulásban élen járó területeknek felrajzolása mindenképpen kiemelendő.

Az imponálóan gazdag bibliográfiai anyag felhasználása, a sokoldalú tájékozottság nagy érdeme a munkának, ezért talán nem köztudomás az, ha néhány meglepő hiányra felfigyelünk. Nem indokolt, hogy Kósa László nem ismerteti (akár eltérő szemlélete miatt erős kritikával) Hoffmann Tamás több helyen kifejtett értelmezését a paraszti műveltség modernkori táji sokszínűségének okait, illetve a gazdálkodás csődjéből kinövő kultúra jellegét illetően (összefoglalóan I. *A parasztság csődje és kultúrája*). A szerző szemléletéből fakadóan érthetőbb, hogy néhány, témája szempontjából fontos történeti munka elkerülte figyelmét vagy nem emelődik ki kellő hangsúllyal. Katus László 1966-ban publikálta németül tanulmányát a nemzetiségi kérdés gazdasági és társadalmi alapjairól (a *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900-1918* című akadémiai kötetben). Katus eredményei a nagytájak (nemzetiségi alapon elhatárolt régiók) összehasonlító, kvantitatív elemzése terén sok szempontot adhattak volna a polgárosodás kérdéséhez is, módszere pedig példamutató. Véleményünk szerint nagyobb figyelmet érdemelt volna az a néhány történeti munka, amelyik a falusi, parasztvárosi polgárosodás folyamatait elemzi. Molnár József nem túl vaskos, de értékes monográfiája Nagyrédéről (egy sikeresen polgárosodó faluról) még a bibliográfiából is hiányzik, Tóth Zoltánnak a társadalomtörténetben alapvetően fontos szekszárdi eredményei alig egy bekezdésnyi leírásban kapnak helyet.

Az elvégzett munka könnyen bírálható - de a teljesítmény megkerülhetetlen. Ha ezt sikerült bizonyítani, a recenzió elérte célját.

Benda Gyula